

קיבוץ בוכנוולד בארץ ישראל 1945-1948

יהודית באומל

בשנים 1945-1948 נקלטו בארץ כ- 11,000 יהודים שהשתייכו למי שמכונים "שארית הפליטה". ביניהם היו ניצולי מחנות, פרטיזנים, אנשים שעברו את שנות המלחמה במחבוא, יהודים ששרדו משום שהתחזו לארים ורפטיאנטים מברית-המועצות. עתידו של ציבור זה הפך לסוגיה מורכבת וטעונה שהעסיקה רבות את מנהיגי העולם היהודי – וביניהם ראשי היישוב – עוד לפני סיומה של מלחמת העולם השנייה. גם לאחר תום המלחמה תפסה שארית הפליטה מקום מרכזי בדיוניה של צמרת היישוב. רבות כבר נכתב על התהליך שעברו פעילי המפלגות בארץ בהבינם כי שארית הפליטה תהווה עבורם עתודה אנושית מרכזית. גם ראשי תנועת ההתיישבות, שהושפעו ממצוקת כוח האדם בקיבוצים לאחר המלחמה, ביקשו להציל את העתודה האירופית מ"התבוללות תנועתית" ולהבטיח את הצטרפותה למשקי תנועת האם בארץ. קליטתה של שארית הפליטה לא היתה גוף אחיד אלא ציבור מגוון, ששינה את פניו מספר פעמים בשנים שלאחר תום המלחמה. עד סתיו 1945 היתה מרבית שארית הפליטה בגרמניה מורכבת מניצולי מחנות ששוחררו במקום. בסתיו אותה שנה החלו להסתנן לגרמניה יהודים מפולין – פרטיזנים, ניצולי מחנות ששוחררו בפולין ויהודים שהתחבאו בין הפולנים במהלך המלחמה. בשלב מאוחר יותר הגיעה גם קבוצה שלישית – ה"אסיאתיים" – יהודים שברחו לברית-המועצות בתחילת המלחמה וחזרו לפולין בעקבות הסכם הרפטיאציה שנחתם בין שתי המדינות. לכל קבוצה היו אפיונים משלה: כל קבוצה דרשה טיפול מסוג אחר.

נתרכז כאן בסיפור קליטתה של קבוצה מיוחדת מתוך שארית הפליטה שהגיעה ארצה בשנים שלפני קום המדינה – חלוצי קיבוץ בוכנוואלד, קבוצת ההכשרה הראשונה שקמה בגרמניה לאחר השואה ושחבריה יסדו את קיבוץ נצר סירני. הרעיון להקים קיבוץ הכשרה נולד עוד בתקופת המלחמה אצל קבוצת אסירים במחנה בוכנוואלד, דתיים וחילוניים יוצאי גרמניה ופולין, רובם בעלי רקע חלוצי או נטיות ציוניות מלפני המלחמה. לאחר השחרור, ובסיוע שני רבנים צבאיים אמריקנים, קיבלה הקבוצה המייסדת חווה גרמנית מוחרמת באזור ויימר, שם ביקשה להקים את ההכשרה טרם עלייתה ארצה. בעקבות הסכם פוטסדם והעברת האזור לידי הרוסים עברה ההכשרה מערבה לגרינגסהוף שבבווריה, ושם פעלה במשך קרוב לשלוש שנים מיולי 1945 ועד קיץ 1948.

כבר בספטמבר 1945 הגיעה ארצה קבוצת חלוצים ראשונה מההכשרה הגרינגסהוף, כמאה איש במספר. כשליש מהם פנו להמשך ההכשרה המאורגנת בקיבוץ אפיקים; אחדים הצטרפו להכשרות בקיבוצים אחרים, וכל השאר בחרו בחיים עירוניים. מכאן ואילך התפתח סיפורו של קיבוץ בוכנוואלד בשני צירים מקבילים: הקיבוץ בארץ והקיבוץ בגולה. הקיבוץ בארץ, שהיה בהכשרה באפיקים, קיבל באורח קבע חברים חדשים שהגיעו מן ההכשרה בגולה; הקיבוץ בגולה שמר על קשר מתמיד עם הקבוצה בארץ ושלב ממונה עידוד ותמיכה במשך כל תקופת קיומו. הכשרתם של ה"בוכנוואלדים" באפיקים נמשכה כשנתיים שבמהלכן כזו לתגבורת של כחצי תריסר קבוצות חלוצים שהגיעו מההכשרה בגולה. אולם רק שלישי מחברי קבוצות אלו הצטרפו להכשרה המאורגנת באפיקים, וכל השאר בחרו בהכשרות אחרות או נטשו את הרעיון של חיים במסגרת קולקטיבית. אלו שהמשיכו בהכשרה באפיקים ניסו להמשיך את הקו המיוחד שקבעו עוד בהכשרה בגרמניה – חיים משותפים, א-פוליטיים, של החברים הדתיים והחילוניים. מאוחר יותר התפתחה מגמה זו לתנועת נוח"ם – נוער חלוצי מאוחד. הקמת נוח"ם היתה ביטוי לאחת המגמות המרכזיות שרווחה בקרב שארית הפליטה באירופה – הרצון למנוע פלגנות באמצעות הקמת מסגרות איחוד ציוניות.

חלוצי קיבוץ בוכנוואלד הביאו עמם ארצה את בשורת האיחוד ליישוב שהיה מפולג מבחינה מדינית ושחשש מיזמות פוליטיות שמקורן בשארית הפליטה. חשש זה היה גורם מרכזי בעיצוב גישתם של מנהיגי תנועת העבודה לעולים שהגיעו מאירופה וקבע במידה רבה את כללי הדינמיקה שהתפתחה בין הקולטים לנקלטים. אין לפסוח גם על החשש שרווח ביישוב עם בואם של ראשוני הניצולים שאיימו לערער את ה"סטטוס קוו" הפוליטי ששרר ביישוב. ביטויים לחשש זה נראו גם באירופה וגם בארץ-ישראל, שם היו מי שראו בתנועות האיחוד ניסיונות חוזרים של מפא"י להגיע למה שלא הצליחה להשיג באמצעות תכנית "החלוץ האחד" – הגמוניה מלאה.

במשך קרוב לשנתיים שהו החברים בהכשרה באפיקים. הקיבוץ שקלט אותם מנה אז כ- 670 נפש. חברי ההכשרה – רובם בשנות העשרים לחייהם, כשליש מהם בחורות, ורובם יוצאי מזרח אירופה – חיו באפיקים כ"אומה בתוך אומה", דהיינו כקבוצה עצמאית בתוך קולקטיב עצמאי. סדרי המגורים, החברה והאוכל הדגישו עובדה זו ביתר שאת. מלכתחילה ביקשה הקבוצה לשמור על מסגרת נפרדת ולהשתכן בצוותא. המזכירות באפיקים נענתה לבקשה והקציבה לה מספר צריפים בתוך חורשה; אלה זכו לכינוי "שכונת בוכנוואלד". גם מועדון התרבות של הקבוצה הוקם בנפרד ממועדון הקיבוץ, בצריף מטבח ישן, עובדה שגרמה ללא מעט הרמת גבות בקרב הוותיקים. הוכחה נוספת להיותם של העולים "נפרדים אך שווים" היתה המשך קיום המסורת של מסיבות עונג שבת; חברי אפיקים הוזמנו למסיבות אלו

כאורחים, וה"בוכנואלדים" היו למארחים. גם סידורי האוכל הדגישו את ייחוד הקבוצה. בתחילה אכלו חברי ההכשרה עם חברי אפיקים, אולם יום אחד נפסק לפתע נוהג זה. לצד הרצון שלא לפרוש ולהיבדל מיתר חברי הקיבוץ, ביקשו חברי קיבוץ בוכנוואלד לא לנטוש את חבריהם שומרי הכשרות, שהסבו לשולחנות נפרדים.

רק בעבודה החלוצית היתה השתלבות מלאה. תוך זמן קצר נקלטו העולים בכל ענפי התעסוקה בקיבוץ. אלה שלא הצליחו להיקלט החליטו לפרוש מההכשרה. חיי הרוח של הקבוצה התמקדו בשיחות שהתקיימו במועדון התרבות, וכן לא הוזנח החינוך הפורמלי. כעולים חדשים זכו החברים ליום לימודים אחד בשבוע על חשבון שעות העבודה. סידור זה, שהיה מקובל בכל משק קולט עולים בקיבוץ המאוחר ובקיבוץ הארצי נבע פחות מן הרצון לשפר את ידיעותיהם בנושאים יהודיים ועבריים ונועד יותר "לצייד את העולה בידיעות ובערכים שיעזרו לו ליהפך לשותף בעל הכרה ביצירתנו ומאבקנו", כדברי אחד ממדריכי העולים בכינוס שנערך בגבעת השלושה. להלן הוחלט להקדיש את יום הלימודים להעמקת תודעת העולים בארבעה נושאים: ציונות, הארץ, ההסתדרות והקיבוץ. גישה מגמתית זו לא התקבלה באפיקים; חברי הקיבוץ וחלוצי קיבוץ בוכנוואלד ביקשו להתרכז דווקא בעניינים בעלי תוכן יהודי והומניסטי ועל כן הוחלט להקדיש את יום הלימודים לשיעורים בלשון, בתנ"ך, בהיסטוריה ובספרות עברית.

כיצד הגיבו חברי אפיקים על הימצאות קבוצה זרה – ברקעה, בתרבותה ובאידאולוגיה שלה – במחיצתם? החברה באפיקים שקלטה את חברי קיבוץ בוכנוואלד היתה אופיינית לסקטור החלוצי בחברה הארצישראלית דאז: חברה שדפוסיה החיים בה היו ציוניים, חלוציים, חילוניים ומלאים בתחושת שליחות וחזון. כבר בשנת 1943 קלט הקיבוץ מספר לא קטן מ"ילדי טהרן" ואז לראשונה נתקלו בתופעות של בריאות לקויה, חרדות מלחמה, הסתרת מזון וכדומה. לכן בשעה שהגיעו ה"בוכנוואלדים" לאפיקים חשבו עצמם חברי המשק למודי ניסיון בהתמודדות עם טראומת השואה. במהרה גילו שתהום פעורה בין חוויות "ילדי טהרן" לבין אלו של ניצולי אושוויץ, רוונסבריק, ברגן בלזן ובוכנוואלד שהגיעו אליהם זה עתה.

חברי אפיקים ניסו לגשר על התהום שנפערה עם ה"בוכנוואלדים" באמצעות שני הכלים היחידים שעמדו אז לרשותם – טיפוח הקשר האישי ושיתוף בעבודה החלוצית. משפחות רבות בקיבוץ אימצו חברים בודדים מבין הניצולים בניסיון להעניק להם תחושת בית והשתייכות. יש שעשו זאת מתוך מחויבות אישית ולאומית, אחרים – מתוך רחמים. הקשרים לא היו תמיד בני קיימא, ואף במקרים שבהם עשו כל הצדדים מאמץ להדק את הקשר האישי, ניצבו עדיין מחסומים רבים בפני יצירת מערכת יחסים קרובה ואינטימית. אחד מהם

היה הקושי להאזין לסיפורי הניצולים שביקשו לספר על חוויותיהם מ"שם". למרות הקושי להאזין, הבינו הקולטים שלא ניתן למחוק את עברם של חברי ההכשרה. במהרה הושג הסכם שבשתיקה בין הקבוצות שקבע מקום רשמי לסיפורי השואה. בנוסף לתכניות המקובלות שולב מעתה בכל טקס, חג או מסיבה באפיקים דקלום מתאים מפי אחד ה"בוכנוואלדים". האם ביטא הסדר זה הבנה כנה עם החשיבות ההיסטורית של החוויות, או שמא היתה זו דרך ממוסדת להתמודד עם תופעה שלא היו לחברים הוותיקים הכלים – הנפשיים והמעשיים – לעכלה? האם לפנינו עדות להכרה בצורך הנפשי של הניצול לספר, או שמא מדובר בניסיון להפוך את זוועות העבר לנדבך מתוך ריטואל ובכך לנטרל מהן את האלמנט הפרטי והכואב?

שאלות אלו, העוסקות בניסיון למקם את אריחי העבר בתוך פסיפס ההווה, מעבירות אותנו לתהליך בניית הזיכרון הקולקטיבי של החברים, שהוא המישור המרכזי בקליטתם כקבוצה. הנחת היסוד שעמדה מאחורי תהליך זה היתה ההכרה בקשר שבין העבר להווה: רק לאחר שגיבשו לעצמם זיכרון קולקטיבי, יוכלו הניצולים להשתחרר מטרומות העבר ולבנות לעצמם חיים חדשים. תהליך גיבוש הזיכרון יהווה מעין קתרזיס שבאמצעותו ניתן יהיה להשתחרר מחוויות העבר שליוו אותם בהווה כמנגינת לוואי חרישית, ולמקם אותן בעבר. ברגע שיהפכו החוויות לנדבך בתוך הזיכרון הקולקטיבי יישמר להן מקום מיוחד אך במקביל הן יוגבלו לתחום הזיכרון. בשנה הראשונה באפיקים ניצלו חברי הקבוצה כל הזדמנות להעלות את זכר העבר ולהעמידו בניגוד למציאות ההווה. לפעמים נעשה הדבר בנוכחות כל חברי אפיקים. במקרים אחרים נשאה הפעולה אופי אינטימי יותר והיא התקיימה במועדון הגרעין. דוגמאות לכך היו המסיבות שהתקיימו בסוכות תש"ו, בחנוכה אותה שנה, בט"ו בשבט ובפסח. גם בכ"ח בניסן, יום שחרור מחנה בוכנוואלד, התקיים באפיקים כינוס יוצאי המחנה שכלל טקס יזכור, מסכת פרקי זיכרונות בשיר ובפיוט ודברי ברכה מפי נציגי הנהלת הסוכנות והקרן הקיימת. ואולם אף על פי שהוזמנו להשתתף בכינוס הדירו את רגליהם מן המעמד, מסיבות בלתי ברורות, באי כוח מוסדות תנועת העבודה – מנהיגים ממפא"י ונציגי מועצת הפועלים. היה זה סמלי מאוד לאור העובדה שדווקא הם היו הראשונים שביקרו את חברי הקיבוץ בהיותם במחנה עתלית, כדי להציג בפניהם את הזירה הפוליטית הארצישראלית ולצוד נפשות למפלגה. היעדרם של נציגי תנועת העבודה מן האירוע המחיש את הגישה שהתפתחה מאוחר יותר בממסד הפוליטי כלפי ניסיונות הניצולים להתבטא בצוותא ולהתארגן פוליטית והתיישבותית; במקרה הטוב – אדישות, במקרה הגרוע יותר – אי-נוחות וריחוק. גישה זו נבעה בראש ובראשונה מההתנגדות להכיר בשארית הפליטה כקבוצה מגובשת המבקשת להמשיך לשמור על אופייה הייחודי. רק בסוף שנות החמישים חל ריכוך

בגישה הממלכתית והציבורית כלפי השואה בכלל וכלפי ניסיונות ההגדרה העצמית של הניצולים בפרט.

התהליכים שבדקנו כאן במסגרת המיקרו שיקפו במידה רבה גם את הנעשה במסגרת המאקרו. שארית הפליטה שהגיעה ארצה לפני הקמת המדינה נקלטה ביישוב שהיה עסוק במאבק מדיני יותר מאשר בנפתולי הנפש של הניצול-המעפיל. לעתים גילו מנהיגי היישוב הבנה לבעיות הקליטה המיוחדות של שארית הפליטה. אולם במקביל לכך הנחו אותם מספר הנחות יסוד שעוצבו עוד בתקופת העליות הקודמות. המרכזית שבהן – על העולה היה להשאיר את מטען חייו הקודם בגולה, אף כאשר היה מדובר באסון נורא שטלטל את העם היהודי מקצה אל קצה. בהגיעו לחוף מבטחים היה עליו לאמץ בשמחה זהות חדשה, ארצישראלית, שתחליף, ואף תמחק, את זהותו הגלותית. ואם אין הוא מבין זאת בעצמו, יש לסייע לו בכל האמצעים, החל מהשמעת דברי כיבושין וכלה בהפעלת לחץ חברתי מאסיווי. גם אם הדברים נראים היום כפטרנליזם מתנשא מהול בבורות חברתית, יש לזכור כי הם לא נעשו מאטימות או מרוע לב. באווירה האנטי-פלורליסטית ששררה באותה תקופה ביישוב האמינו חבריו בכנות שזו הדרך המועילה ביותר לסייע לבאים להתגבר על טראומות העבר ולהשתלב במהרה ובהצלחה במפעל הציוני.

אנשי שארית הפליטה שניצבו מול הגישה הפלשתינוצנטרית שביקשה לבלוע אותם ולבנות להם חיים חדשים בצלמם ובדמותם של החיים ביישוב, למדו במהרה ובלית ברירה לנצור את לשונם, וזאת לא רק באשר לציפיותיהם מהחברה הקולטת, אלא גם בנוגע לחוויות מתקופת המלחמה ולאחריה. ההחלטה לשתוק נתקבלה בעקבות המפגש בין דימוי למציאות – דימוי הניצול בעיני חברי היישוב ומציאות חייהם של הניצולים. דימוי הניצול נולד מסיפוריהם של מורדי הגטאות והפרטיזנים – הניצולים הראשונים שהגיעו ארצה – וההאשמה הלא-מבוססת שמרבית הניצולים שרדו בעיקר על חשבונם של אחרים. שני הגורמים עיצבו דימוי מעוות של שארית הפליטה, שהיה מורכב מקטבים מנוגדים של אמות מידה מוסריות של בן היישוב – מיתוס הגבורה הציונית וחרפת הפרזיטיות הגלותית. נושאו של דימוי זה ניצב חסר אונים מול הקולטים, שהגיבו לסיפורי זוועות הנאצים בתאורים של "קשיי המלחמה" בארץ; שראו בקונספציות "קידוש השם" ו"קידוש החיים" ערכים אנכרוניסטיים בהשוואה לגבורה ה"אמתית" היחידה שהיו מסוגלים להבין – זו של לוחמי הגטאות והפרטיזנים; שביקשו לשמוע את ההרואיקה נוסח תל-חי ומצדה, ולא על המאבק היום-יומי שניהל הניצול עד ליום השחרור. כך הפכה השואה לחוויה אישית, אינטימית ולעתים מביכה של הניצולים במקום שתהפוך לחוויה לאומית בציבור בארץ ישראל. חלפו שנים בטרם נחקק חוק שהפך את

השואה באופן רשמי לחלק מהזיכרון הקולקטיבי של מדינת ישראל – "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה" משנת 1959. ובינתיים למדו הניצולים לשתוק.

בשנים 1946-1947 רק 18 אחוזים מבין העולים ביקשו להתקבל לקיבוצים, ומחציתם עזבו את המסגרת הקיבוצית במהלך השנה הראשונה שלהם בארץ. אף על פי ש"הקיבוץ קלט לתוך הבית, קליטה לתוך רקמת החיים", כדברי ההיסטוריונית חנה יבלונקה, התקשו הניצולים להתמודד עם מציאות החיים שיתופיים: הם נרתעו מהקולקטיביזם, היו להם אסוציאציות שליליות למקומות סגורים, הם התאכזבו מהעדר היכולת ללמוד מקצוע, רבים מהם סבלו מאבדן הכוח להירתם למשימות לאומיות, והיו ביניהם כאלה שהתקשו להתמודד עם הבעיות שנבעו ממבנה הקיבוץ – מעקרון השוויון, מזכויות החבר הוותיק ומן ההסתגרות החברתית של בן המשק.

למרות זאת לא התייאשה המערכת הקיבוצית. בשנים 1945-1949 היא המשיכה במאמצי הכבירים למשוך אליה את שארית הפליטה ולקלטה. ניתן כמובן לראות פעולות אלו כנדבך אחד בתוך מכלול המאמצים שהוקדשו לטיפול הסקטורים בשארית הפליטה שצפו להם בעתיד ערך מדיני וחלוצי. ועם זאת אין להתעלם מהמחויבות האישית והמעשית שגילו רבים מחברי הקיבוצים למשימת הקליטה, כי כידוע בשעה שאידאל הופך למעשה, רבים הם הנופלים בצדי הדרך.

ד"ר ג'ודי באומל מלמדת בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת חיפה.

מקור: באומל, יהודית, "קיבוץ בוכנוולד בארץ ישראל 1945-1948", בשביל הזיכרון 27, 1998, ע"מ 10-15.